

“KODEKS KUMANİKUS”DA İSMİN HAL KATEQORİYASI

Turanə ZEYNALOVA*

Xülasə: Dilin qrammatik quruluşunda önəmli yer tutan, hər dilin öz daxili qayda-qanunları əsasında təzahür edən hal kateqoriyası dildə sözlər arasında əlaqə yaratmağa və cümlənin formalaşmasına xidmət edir. Məlumdur ki, türk dillərində hal kateqoriyası, əsasən, halların sayına və şəkilçilərdəki variantlılığa görə bir-birindən fərqlənir.

Məqalədə qıpçaq türkcəsindəki hal kateqoriyası barədə, həmçinin onun qrammatik göstəriciləri ilə bağlı məlumatlar öz əksini tapmışdır. Qıpçaq türkcəsinin bir abidəsi olan “Kodeks kumanikus”dakı ismin hal kateqoriyasını araşdırdıqda burada müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə müəyyən fərqli cəhətlərin olduğunu müşahidə etdik. Oxşarlıqlar, əsasən, həm morfoloji, həm də funksional xarakter daşıyır. Müasir Azərbaycan dilində ismin hal kateqoriyaları ilə fərqli xüsusiyyətlər “Kodeks kumanikus”da hal sayının çoxluğu, şəkilçilərin variantlığı, həmçinin sait ahənginin, xüsusən də dodaqlanan saitlərin ahənginin pozulması ilə bağlıdır.

Məqalədə, əsasən, müqayisəli, müqayisəli-tarixi, təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur. Qıpçaq türkcəsindəki hal kateqoriyası müasir Azərbaycan dili ilə müqayisə edilmiş, oxşar və fərqli xüsusiyyətlər müəyyən edilmişdir.

Açar Sözlər: “Kodeks Kumanikus”, Hal Kateqoriyası, İsim, Qrammatik Quruluş.

The Case Category of the Noun in the “Codex Cumanicus”

Abstract: The case category, which occupies an important place in the grammatical structure of the language and is manifested on the basis of its internal rules of each language, serves to create a connection between words in the language and to form a sentence. It is known that the case category in Turkic languages differs from each other mainly according to the number of cases and the variant in the suffixes.

The article contains information about the case category in the Kipchak Turkic language, as well as its grammatical indicators. When we examined the case category of the noun in "Codex kumanikus", a monument of Kipchak Turkic language, we noticed that there are certain differences compared to the modern Azerbaijani language. The similarities are mainly both morphological and functional. Different features of noun case categories in the modern Azerbaijani language are related to the large number of cases in "Codex kumanikus", the variant of suffixes, as well as the violation of vowel harmony, especially the harmony of lippered vowels.

The article mainly uses comparative, comparative-historical, and descriptive methods. The case category in Kipchak Turkish is compared with the modern Azerbaijani language, and similar and different features are identified.

Key Words: “Codex Cumanicus”, Case Category, Noun, Grammatical Structure.

Giriş

Qrammatik kateqoriya qrammatik mənaların qrammatik formalar vasitəsilə ifadəsi deməkdir (Seyidov, 2006: 148). Hər bir dilin qrammatik quruluşu insan idrakının uzun müddətli fəaliyyətinin məhsulu kimi ortaya çıxır. Buna görə də qrammatik kateqoriyalar özlüyündə, öz təbiəti etibarilə mücərrəd kateqoriyalar olduğu üçün dildə birdən-birə yarana bilməzlər (Qıpçaq, 2000: 163). Müəllifin də dediği kimi, qrammatik kateqoriyalar dildə birdən-birə formalaşmır, onlar zamanla və hər bir dilin öz daxili imkanları hesabına yaranır.

Hal kateqoriyası söz birləşmələri və cümlə üzvləri arasında əlaqə yaradan, onları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayan, əlaqələndirən bir vasitədir. Qədim türk yazılı abidələrində də eyni funksiyanı yerinə yetirmiş hal şəkilçiləri say etibarilə, fonetik tərkibcə müasir hal şəkilçilərindən fərqlənmişdir. Məlumdur ki, bütün dünya dillərində isimlərin hallanması sistemi eyni deyil, bu proses hər dilin öz daxili inkişaf qanunları ilə əlaqədar meydana çıxmış və özlərinə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Hal kateqoriyası, onun təsnifi barədə türkoloji dilçilikdə, həmçinin Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif fikirlər olmuşdur.

N.K.Dmitriyev türk dillərində hal kateqoriyasının xüsusiyyətlərini belə şərh edir: “Başqa qrup dillərin əksinə olaraq, türk dilləri bir cür hallanmaya malikdir. Belə ki, türk dillərində rus dilində olan birinci, ikinci və üçüncü, yaxud alman dilində olan qüvvətli, zəif və

* BAAU, turanezeynalova8585@gmail.com

qarışıq hallanma yoxdur” (Дмитриев, 1962: 153). Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, türk yazılı abidələrinin ən qədim yazılı abidələri göytürk Orxon – Yenisey abidələrinin dili göstərir ki, hal kateqoriyası tarixin çox qədim dövrlərində təşəkkül tapmışdır. Çünki 13-14 əsr bundan əvvəl qədim türk qəbilələrinin dilində hərtərəfli inkişaf etmiş hal sistemi mövcud olmuşdur. Müəllif alətlilik və birgəlik halla birlikdə 8 halın adını qeyd edir (Rəcəbli, 2002: 91).

Hal kateqoriyası digər kateqoriyalara nisbətən daha çox işlənmə intensivliyinə malikdir və abidələrdəki dil faktları onun qədimliyini nümayiş etdirir. “Tarixən ismin hallarının bir-biri ilə, eləcə də mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlılığı bu kateqoriyaların mənşəyinin, müxtəlif hallar arasında qarşılıqlı əlaqənin qədim tarixə malik olmasının göstəricisidir. İsmi ayrı-ayrı hallarında özünü göstərən bu qarşılıqlı əlaqə və mənşə bağlılığı bir çox hallarda o dərəcədə güclüdür ki, tarixən bu bağlılıq ismin hallarının bir-birini əvəz etməsinə səbəb olmuşdur (Qəhrəmanova, 2023: 36-37). “Orxon-Yenisey abidələrində ismin hallarının funksiyaca bir-birini əvəz etməsi müasir türk dillərindən fərqli olaraq o qədər geniş yayılmışdır ki, bunu abidələrin dilinin qanunauyğun xüsusiyyəti hesab etmək olar. Belə ki, ismin hallarının VI-VII əsrlərdən dövrümüzədək inkişaf yolu onların mənə və formasında özünü göstərən bu və ya digər dəyişikliklərin yaranması halların differensiasiyası, konkretləşməsi və sabitləşməsi prosesi kimi özünü göstərir” (Məmmədov, 1979: 34).

Q.Kazımov dildə ismin hal dəyişmələrinin böyük rolu olduğunu qeyd edərkən yazır: “Maddi varlığın əsasını təşkil edən əşya və onun hərəkəti iki əsas nitq hissəsi vasitəsilə ifadə olunur. İsimlərlə feillər arasında əlaqənin yaranması daha çox ismin hal dəyişmələrinin verdiyi imkanlara əsaslanır” (Kazımov, 2010: 61). B.Xəlilov halı ümumi qrammatik kateqoriyaya aid etmiş və morfoloji-sintaktik kateqoriya adlandırmışdır. Müəllifin fikrincə, bu kateqoriya üzrə dəyişən sözlər formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik tələbdən irəli gəlir (Xəlilov, 2000: 154). Bəzi dilçilər hal kateqoriyasını ümumi qrammatik kateqoriya, bəziləri isə yalnız ismə aid qrammatik kateqoriya olduğunu qəbul edirlər. Dilçilikdə halların ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriya hesab edilməsi ilə bağlı yekdil bir fikir yoxdur, belə ki, bəzi tədqiqatçılar ismə aid kateqoriyaları ümumi, feilə sifətə aid olanları xüsusi hesab edirlər.

“Kodeks Kumanikus”da Hal Kateqoriyası

“Kodeks kumanikus” IX-XIV əsrlərdə Orta Asiyanın qərbindən başlayıb şimalda Orta Volqa bölgəsinə, cənubda Krıma, qərbdə Dünyay sahillərinə qədər uzanan bölgənin sakinlərinin – kuman türklərinin bu günədək gəlib çatan latın qrafikası ilə yazılmış yeganə əsəridir” (Quliyev, 2023: 185). “Kodeks”in leksikası həmin dövrün lüğət tərkibi, qrammatikası haqqında dəyərli məlumatlar verir. Qıpçaq qrammatikasını araşdıran Karamanlıoğlu hal kateqoriyasından bəhs edərkən, mövzunu ismin halları şəklində deyil, əski qrammatikada olduğu kimi, *izafət, mef’ulü bih, mef’ulü leh* və s. kimi müxtəlif mövzularda müzakirə edildiyini, isim düzəldən şəkilçilərin ərəbcə qarşılığında olduğu kimi qəbul edildiyini qeyd edir (Karamanlıoğlu, 1994: 64).

“Kodeks kumanikus”da isim və əvəzliliklər bölməsində şəxs əvəzliyinin hallanmasına aid verilən nümunələr də diqqət cəlb edir. Məsələn, *mən, məni, mənə, mənəni, mənəni, mənəni* (KK 33b/1-7), *biz, bizim, bizə, bizni, bizdən* (KK 33b/8-12), *sən, səni, sənə, səni, səndən* (KK 33b/13-18), *siz, sizin, sizə, sizni, sizdən* (KK 33b/19-24), *mənim, mənimni* (KK 34ab/1-2), *ol, anı, anar, anı, andan, anlar, anların, anlara, anlardan* (KK 34a/3-13), *bu, münəngi, münar, muni, mundan* (KK 34a/14-18), *bular, buların, bularga, bularnı, bulardan* (KK 34a/19-23), *bizi, bizimni* (KK 34a/24-25), *səni, səni, səni* (KK 34a/26-27), *anı, anını* (KK 34b). Maraqlıdır ki, bu nümunələrdə *ay sən* (KK 33b/17) və *ay siz* (KK 33b/23) çağırış formasında olan sözlər də verilib.

Adlıq Hal

Adlıq hal müasir türk dillərində olduğu kimi, heç bir morfoloji əlaməti olmayan, daha çox mücərrədlik bildirən haldır. Adlıq hal xüsusi şəkilçiyə malik olmayıb digər hallar üçün

başlanğıc nöqtəsini təşkil edir. Adlıq halda işlənən sözlər cümlədə, əsasən, mübtədə, təyin, ismi xəbər olur və uyğun olaraq digər üzvlərlə yanaşma, uzlaşma əlaqəsinə girir. “Kodeks Kumanikus”da da adlıq hallı sözlərin sayı çoxdur. Məs.: *yılkı kişineydir* “at kişənəyir” (KK 57a/4), *böri uluydur* “qurd ulayır” (KK 57a/6), *Teşri körgüzmesin* “Tanrı göstərməsin” (KK 58a/20), *mənim atım yavruttu* “mənim atım yoruldu” (KK 82a/31), *bolgay yat kişi bar* “bəlkə, özgə adam var” (KK 81a/19b), *Taş araba şak edərək düşti* “Daş araba şak edərək düşdü” (KK 60a/19), *Teşeri maña bersin andı köñül kim mən tərçe dağı yaxşı til üvrengey-mən*. “Tanrı mənə elə bir könül versin ki, mən tez zamanda yaxşı bir dil öyrənim” (KK 61a/11-28) və s.

Yiyəlik Hal

Y.Məmmədov Orxon-Yenisey abidələrində ismin yiyəlik halının müasir türk dillərində olduğu kimi geniş və ardıcıl şəkildə işlənmədiyini göstərir (Məmmədov, 1979: 44). “Ulu türkcənin ilk mərhələlərində yiyəlik halın olmamasını sübut edən kifayət qədər əsas vardır. Onu izafət deyilən konstruksiya əvəz etmişdir: biri təyin olunan, o biri isə təyin edəndən ibarət iki isim sadə yanaşma üsulu ilə birləşmişdir. İkinci isim mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir - bu, təyin olunanla təyin edənin əlaqəsini bildirmişdir” (Serebrennikov, Hacıyeva, 2002: 100).

N.Xudiyev yiyəlik hal şəkilçisinin yiyəlik, sahiblik məzmunu ifadə etdiyini və mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs təkinin şəkilçisinə (-in) uyğun gəldiyini və A.Kononovun bu iki şəkilçinin eyni kökdən əmələ gəldiyi fikri ilə razılaşmayıb, dilçilikdə mövcud olan və bu şəkilçinin -nen (“əşya, şey” mənasında) ismindən əmələ gəlməsini irəli sürür (Xudiyev, 2015: 93). Ə.Tanrıverdiyev tarixən türk dillərində yiyəlik halda “n” yerinə “ŋ” velyar n səsinin, Azərbaycan dilinin qərb dialeklərində də eyni şəkilçinin işləndiyini qeyd edir (Tanrıverdi, 2017: 199).

“Qıpçaq qrammatikasında izafət birləşməsi kimi tədqiq edilən yiyəlik halın şəkilçisi -nıŋ, -niŋ, -nuŋ, -nüŋ (bəzən -nın, -nin) şəklindədir” (Karamanlıoğlu, 1994: 64). Müasir türk dillərində olduğu kimi, “Kodeks kumanikus”da da yiyəlik halın həm müəyyənlik, həm də qeyri-müəyyənlik bildirən növləri var. Məsələn: *uçmaknıŋ* “cənnətin” (KK 80a/6), *dünyeniŋ* “dünyanın” (KK 70b/7), *kimniŋ* “kimin” (KK 30a/23), *mənim tüzümə* “mənim bənzərimə” (KK 59a/29), *töşəkniŋ ayagı* (KK 52a/25), *Mən Tanrınıŋ işinə osal boldım* “Mən Tanrının işinə qarşı laqeyd oldum” (KK 59b/12b), *mənim halal xatunumdur* “mənim halal xanıma” (KK 59a/13b), *Ak küymeniŋ ağzı yox* “Ağ çadırın ağzı yoxdur” (KK 60a/6), *Kün altından elçi keliyir* “Günəş altından elçi gəlir” (KK 60a/8), *Mənim küsengenimni tamam etkil* “Mənim arzumunu yerinə yetir” (KK 57b/31b-32b), *Səniŋ yazuknıŋ allında mən turur-mən* “Sənin günahının önündə mən dururam” (KK 58a-b/30b) və s.

Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik hal şəkilçili nümunələr də lüğətdə işlənmə intensivliyi ilə seçilir. Məs.: *soltan katını* “sultanın xanımı” (KK 45b/21), *kılıç ostası* “qılınç ustası” (KK 44a/14), *kün tovuşu* “gün doğuşu” (KK 37a/4), *teşiz yeli* “güney rüzgarı” (KK 66a/3), *bitik ostası* “yazı ustası, xəttat” (KK 45a/26), *ətikçi bıçağı* “pınəçi bıçağı” (KK 43b/2), *ayag üzi* “ayağın üstü” (KK 48b/19), *fil tişi* “fil dişi” (KK 41a/11), *koçkar müzi koyurmak* “qoç buynuzu sağlamdır” (KK 66a/12), *Tav üstində talaşman, tayagı bar beş batman* “Dağ üstündə hərami, quyruğu var beş batman” (KK 60a/17), *Tiler-men sizge biraz Teşeri söz aytмага* “Sizə bir az Tanrı sözünü söyləmək istəyirəm” (KK 61a/11-28) və s.

Dilçilik araşdırmalarında birinci şəxsin tək və cəminin yiyəlik halda -im⁴ şəkilçisi ilə işlənməsini nisbətən sonrakı dövrə aid hesab edirlər. F.Cəlilovun fikrincə, “Birinci şəxsin təkində yiyəlik halın -ım⁴ allamorfı sonrakı törəmədir. Belə ki, *məniŋ* > *mənim* dəyişməsi mənsubiyyət kateqoriyasında başlanmışdır: *məniŋ atım* > *mənim atım*. Məsələn, mənim qızım və bizim ev ifadələrini M.Kaşğarlı *məniŋ qız* və *biziŋ əv* şəklində təqdim edir” (Cəlilov, 1988: 223). Qeyd edək ki, “Kodeks kumanikus”da birinci şəxsin yiyəlik halının müxtəlif variantlarda işlənməsinə rast gəldik. Məsələn, *məniŋ* (KK 33b), *mənim*, (KK 34a), *biziŋ* (KK

34a), *bizim* (KK 61b/22-30), *mənim yargumda* “mənim hökmümdə” (KK 59a/15), *Tüv yer keleşim, mənim karnım aç* “Qızım darı yeyir, Mənim qarnım aç” (KK 60a/19), *Kim ol atını köñüldə tutar, kərti köñül bile söver, bizim tügenmes tirilik, bizim tügenmes egilik ol at içində tapar-biz* “Kim onun adını köñüldə tutub səmimi qəlb ilə seversə, bizim əbədi həyatımızı, bizim əbədi yaxşılığımızı o ad içində tapar” (KK 61b/22-30) və s.

Yönlük Hal

qıpçaq türkcəsində *-ga, -ka, -a* şəkilçilərinin vasitəsilə formalaşır. “Şəkilçi sait və cingiltili samitlərdən sonra *-ga*, kar samitlərdən sonra *-ka*, mənsubiyyət şəkilçili adlardan və əvəzliliklərdən sonra *-a* şəklində istifadə olunur” (G.Güner, 2013: 198). Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçisi yalnız *-a*² variantında işlənir. A.Əlizadə tarixən Azərbaycan dilində isim və feillərdə, həmçinin şəkilçilərdə *ğ* və *q* səslərinin düşməsinə dil üçün qanunauyğun hadisə hesab edir. Müəllif qıpçaq və karluq qrupu dillərdə bu samitlərlə işlənən bir çox sözlərin Azərbaycan, həmçinin digər oğuz qrupu dillərdə onlarsız işləndiyini qeyd edir (Əlizadə, 1986: 114). KK-dakı bəzi nümunələrə nəzər salaq: *kəndimə* “özümə” (KK 23b/9), *yolğa* “yola” (KK 8a/1), *ininə* “mağaraya” (KK 60b/7), *sizgə* “sizə” (KK 33b/21), *körgüzdilər alarğa* (KK 62a/1), *aşka* “yeməyə” (KK 8b/4), *maña* “mənə” (KK 63a/17), *anlarga* “onlara” (KK 34a/11), *aşka ündər-mən* “yeməyə çağırıdım” (KK 8b/4), *maña körünür* “mənə görünür” *Biti bititdim, beş ağacğa bitidim* “Yaz, yaz, yazdım, beş ağaca yazdım” (KK 60a/2), *yolğa yürür-mən* “yola gedirəm” (KK 7b/23), *zeytin ağacğa ovşadı* “zeytun ağacına bənzədi” (KK 69a/51), *Teñeri bizgə körgüzür* *Evangelim içində nişan kerti söymekni* “Tanrı bizə İncil içində gerçək sevginin nişanını göstərir” (KK 62a/13-29), *Tuvurur Atağa ögünç, tuvgan ovluna bəyənç, Arı Tınga sövünç bolsun, təñ tabuh üç təndeşge təysin* “Doğuran ataya həmd, Doğən oğula təqdir, Müqəddəs ruha sevinc olsun, Sayğı, hörmət Üçlüyə çatsın” (KK 76a/3), *Çerek bolganda sən boyuğa yovutmagıl* “Çürük olan bir şeyi yanına yaxınlaşdırma” (KK 58b/5), *Yalbarur-mən Mariam katunga, arı Franaska, barça arılarga, mənim üçün yalbarsınlar Bəy Teñrige, mənim yazukımdan yarlıgasın* “Yalvarıram Məryəm xatuna, əziz Franasa, bütün əzizlərə, mənim üçün Tanrıya yalvarsınlar, Tanrı mənim günahlarımı bağışlasın” (KK 61a/1-10) və s.

Onu da qeyd edək ki, Məmlük qıpçaq türkcəsində olan mətnlərdə *aña, muña* olaraq verilən o və bu əvəzliliklərinin yönlük hal şəkilçiləri KK-da *añar, muñar* şəklində işlənib (Argunşah, Güner, 2015: 94) Məsələn: *añar* (KK 11a/13), *muñar* (KK 34a/16), *Kim maña bersə mən de añar berəyim. Kim baña berməsə mən de añar berməm*. “Kim mənə versə, mən də ona verərəm, kim mənə verməsə, mən də ona vermərəm” (KK 11a/13-14) və s.

KK-da ikinci şəxs əvəzliyi yönlük halda bəzi məqamlarda *saa* şəklində işlənib. Məsələn: *Teñri saa neçik tüşti, bizgə baxıb yarılıgadı* “Tanrı ancaq sənə endi, bizə baxıb mərhəmət etdi” (KK 70a/32), *Ave saa, kimniñ tili meñü sözden bilik aldı* “Salam sənə, kimin dili əbədi sözdən bilgi aldı” (KK 69a/16), *ermeyin saa barayım* (KK 81a/29b), *öygünç ırın saa aytalım* (KK 69a/18), *oğulun saa keydirdi* (KK 71a/4-5),

Üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yönlük halın şəkilçisindən öncə bitişdirici “n” samiti də işlənir. Məsələn: *başına* (KK 63b/23), *artına* “ardına” (KK 60b/13), *işinə* (KK 59a/12b), *yekniñ tuzakına ilnirler* “şeytanın tələsinə düşərlər” (KK 59a/8-12), *əlinə* (KK 61b/21), *başına* (KK 63b/23), *canına* (KK 63a/34), *tuzakına* “tələsinə” (KK 59a/11), *bu cehanniñ teñizinə* “bu cahanın dənizinə” (KK 69a/26) və s.

Təsirlik Hal

Təsirlik hal qıpçaq qrammatikasında “mef’ulü bih”, şəkilçili variantı “sarih”, şəkilçisiz variantı isə “gayr-i sarih” adlandırılmışdır (Karamanlioğlu, 1994: 66). Müəyyənlik bildirən təsirlik hal şəkilçiləri *-ni, -ni, -n, -t⁴* şəkilçilərinin vasitəsilə yaranır. KK-da həm müəyyənlik, həm də qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal şəkilçilərinə aid nümunələr çoxdur. Məsələn: *biziñni* “bizi” (KK 34a/25), *səniñni* “səni” (KK 34a/27), *sizni* “sizi” (KK 33b/22), *anı*

səksəndirdim “onu qorxutdum” (KK 56a/3), *anı atma ər kərək* “onu vurmağa ər gərək” (KK 60a/13), *Ave saakız kim övdin Tejrini körüp kovangay* (KK 72a/6), *Yüğünüñiz oğlanlarım, aytıñız kensi yazıqıñızın* “Diz çökün, övladlarım, öz günahlarınızı etiraf edin” (KK 61a/1-10), *alar anı tuttular* “onlar onu tutdular” (KK 63b/16), *Tejrini sövgil barça üstündə* “Tanrını hər şeyin üstündə sev” (KK 66b/1), *eki yolnu ayrıñlar* “iki yolu ayırın” (KK 59a/8-12), *bizni tiley yarlı boldı, kökni yeri yarattaçı* “bizə diləyərək yoxsul oldu, yeri, göyü yaradan” (KK 69a/8), *eki yolnu ayrıñlar* “iki yolu ayırın” (KK 59a/8-12), *Kaçan ol sözni ayttı frişte kütövçige, Tejerniñ yarıklılı yarıttı alarnı* “Mələk çobana bu sözləri söyləyəndə Tanrının nuru onları aydınlattı” (KK 61b/1-11) və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, dodaqlanan saitlərin ahəngi, demək olar ki, gözlənilmir. Bir neçəsini çıxmaqla yerdə qalan nümunələrdə mənsubiyyət və hal şəkilçili sözlərdə dodaqlanan saitlərin ahəngi gözlənilməyib. Qeyd edək ki, bu xüsusiyyət digər türkdilli tarixi abidələrin dilində də özünü göstərir.

“Kodeks kumanikus”da təsirlik halın formal göstəricisiz, yəni şəkilçisiz variantları da çoxdur. H.Mirzəzadə abidələrdə təsirlik halın şəkilçisiz işlənməsini sadəcə olaraq vəznin xətrinə deyil, əksinə qrammatik əlaqənin formal cəhətdən hələ tamamilə formalaşmaması ilə bağlı olduğunu, şübhəsiz, bu zəifliyi də tarix etibarilə daha qədim dövrlərin qalığı hesab edilməli olduğunu yazır (Mirzəzadə, 1990: 46). KK-da da qeyri-müəyyən təsirlik hala aid nümunələr geniş şəkildə işlənilib: *Sevgil səniñ karındaşın səniñ kibi* “Qardaşlarını özün kimi sev” (KK 66b/10), *Ağzum açsam, öpkem körünir* “Ağzımı açsam, ciyərim görünər” (KK 60a/40), *covap berdüm* “cavab verdim” (KK 24b/9), *tüş körer-men* (KK 25b/5), *təgirmen tartar-mən* “dəyirman dartdım” (KK 18a/14), *yakşı bitik bilmesler* “müqəddəs kitabı bilməzlər” (KK 59a/8-12), *könülik yolın körgüzdiñ* “doğruluq yolunu göstərdin” (KK 69a/26) və s.

Yerlik Hal

Yerlik hal məkan, müəyyən məqamlarda da obyekt və zaman mənasını bildirir. Bununla yanaşı, qədim yazılı abidələrin dilində bu halın çıxışlıq hal vəzifəsində işləndiyi məlumdur. Bu məsələ barədə Ə.Şükürlü qeyd edir ki, “Əski türk yazılı abidələrin dilinə həsr olunmuş monoqrafik əsərlərdə həmin şəkilçi yerlik-çıxışlıq şəkilçisi adlandırılır” (Şükürlü, 1993: 88). KK-da yerlik hal *-da²*, *-ta²* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Məs.: *teñizdə yüüyür-mən* “dənizdə gəzirəm” (KK 18b/2), *məndə bar* “məndə var” (KK 15a/1), *çağında özgə* “başqa zamanda” (KK 59a/27), *Kışta kara kula uvşapdır* “Qışda qara qula bənzəyir” (KK 60a/3), *Səndə məndə yox, səñir tavda yox, ütlü taştə yox, kıpçaqda yox* “Səndə, məndə yox, uca dağda yox, dəlikli daşda yox, Qıpçaqda yox” (KK 60a/11), *uzun ağaç başında* (KK 60a/13), *Axça kayda kışlamış? Kanlı yerdə kışlamış. Kanı nəçik yuxmamış? Hep ortada kışlamış* “Ağca harda qışlamış? Qanlı yerdə qışlamış. Qanı niyə bulaşmamış? Həmişə ortada qışlamış” (KK 60a/15), *Yazda yañı kelin yüğüñedir* “yazda yağlı toxmaq yatar” (KK 60 a/27) və s.

Çıxışlıq Hal

Qıpçaq türkcəsində çıxışlıq hal *-dan²*, *-dın* şəklindədir. Adətən, cingiltili samitlərdən sonra *-dan*, *-dən*, kar samitlərdən sonra *-tın* variantı işlənir (Güner, 2013: 200). Çıxışlıq hal şəkilçiləri tarixən yerlik hal şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur. Azərbaycan dilinin dialektlərində yerlik hal çıxışlıq halın funksiyasını yerinə yetirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir halın başqasını əvəz etməsi məqamlarına dildə tez-tez rast gəlinir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilini araşdıran Y.Məmmədov yalnız Tonyukuk abidəsində işlənmiş bir neçə misal istisna olmaqla, çıxışlıq halın abidələrdə xüsusi formal əlamətinin olmadığını yazır (Məmmədov, 1979: 35). R.Əskər yerlik halın çıxışlıq halın yerində işlənməsinə səbəb kimi çıxışlıq halın orta türk dövrlərinin başlanğıcında formalaşaraq qurtarmadığını, təşəkkül mərhələsində olduğunu göstərir. Onun fikrincə, “Divanü lüğət-it-türk”də yerlik halla çıxışlıq hal zahiri əlamətlərə görə deyil, mənaya görə fərqlənir (Əskər, 2008: 189).

KK-da çıxışlıq hal şəkilçili nümunələrə nəzər salaq: *emdidən arı* “indidən sonra” (KK 30a/14), *ayrı ağaçdan yav tamar* (KK 60a/9), *beş ağaçga bitidim* (KK 60a/3), *kün tuymasdan burun* “günəş doğmadan öncə” (KK 57b/19), *Kün altundan elçi keliyir, ay altundan elçi keliyir* “Gün altından elçi gəlir, ay altından elçi gəlir” (KK 60a/8), *ölümündən kaçan koptı* “ölümündən dirilincə” (KK 69a/29), *Yazuklutur-mən körgənimdən, eşitgənimdən, tutqanımdan, artux yeqənimdən, artux içgənimdən* “Gördüyümdən, eşitdiyimdən, tutduğumdan, artıq yediyimdən, içdiyimdən ötrü günahkaram (KK 61a/1-10), *Astru ulu yazuklutur-mən mənəm yaman işlərimdən, yaman sağınçımndan, sözümdən, yaman ərkimdən, yaman işləməkimdən* “Pis əməllərimdən, pis düşüncəmdən, sözümdən, pis niyyətimdən, pis işlərimdən dolayı çox böyük günahkaram” (KK 61a/1-10),

Argunşah və Güner KK-da çıxışlıq haldan bəhs edərkən bir variantda -din şəkilçisinin işləndiyini (Teğridin 72a/15) qeyd edirlər (Argunşah, Güner, 2015: 94). Maraqlıdır ki, KK-da çıxışlıq hal şəkilçisinin -tın variantında olduğu nümunələr də var. Məsələn, *Yoğartın kəlgən nə kiyik? Yolabars kiyik, dəşirlər* “Yuxarıdan gələn hansı heyvandır? Qaplan deyirlər” (KK 60a/45), *Küyürtin kəlgən nə kiyik? Kulabars kiyik, dəşirlər* “Aşağıdan gələn hansı heyvandır? Zolaqlı bəbir deyirlər” (KK 60a/45). Bu nümunələrdə zərflərə qoşulmuş -tın şəkilçisi çıxışlıq hal şəkilçisi kimi işlənib.

Yönəlmə, İstiqamət Halı

KK-da işlənən hallardan biri də yönəlmə, yönəlmə-istiqamət halıdır. Qədim türk abidələrinin dilini araşdıran müəlliflər bu halı həm ayrılıqda, həm də bir hal kimi götürürlər. Ə.Şükürlü yönəlmə halı barədə yazır: “Bu hal görümlü olsun ki, VII-VIII əsrlərdə artıq öz əhəmiyyətini itirmək üzrə olmuşdur. Ona görə də həmin halı ifadə edən şəkilçi variantlarına yalnız az və ya çox dərəcədə bir leksik vahid halında təcrid olunmuş sözlərin tərkibində təsadüf olunur” (Şükürlü, 1993: 85). R.Əskər isə dolaşıqlığa yol verməmək üçün yönəlmə-istiqamət və yönəlmə hallarını istiqamət adı altında birləşdirməyin daha məqsədəuyğun olduğunu qeyd edir (Əskər, 2008: 182). KK-da bu hal şəkilçili sözlərin sayı azdır. Məs.: *ıçkəri* “ıçəri” (KK 31a/11), *taşkarı* “dışarı, çöl” (KK 30b/17), *yoxarı* “yuxarı” (KK 61b/16) və s. Ə.Şükürlü yönəlmə və yönəlmə-istiqamət halın bütün türk dillərində arxaikləşərək sıradan çıxdığını və bu şəkilçilərin daşlaşmış vəziyyətdə bir sıra sözlərin tərkibində rast gəlməyin mümkün olduğunu qeyd edir. Müəllif bu şəkilçilərlə yaranan sözlərə *ıçəri*, *dışarı*, *üzrə*, *yuxarı*, *irəli* və s. nümunə göstərir (Şükürlü, 1993: 86-87).

Alətlik Halı (Alət-Birgəlik)

Bu hal müasir türk dillərində, demək olar ki, işlənmir. “Müasir türk dillərində alətlik halının məzmunu göytürk qoşması birlə (*birə*, *bilek*, *ilən*, *ilə*, *-lən*, *-nan*, *-la*, *-lə*, *bila*, *-bilə* və s.) sözünün müxtəlif variantları ilə ifadə edilir” (Rəcəbli, 2002: 131). Alət-birgəlik halı iş və hərəkətin görüldüyü zamanı, məkanı, görülmə tərzini və s. məzmunu bildirir. R.Əskər bu halın şəkilçilərinin müasir dilimizdəki bir sıra sözlərin (xısın-xısın, dizin-dizin, oğrun-oğrun, için-için və s.) tərkibində daşlaşmış şəkildə işləndiyini qeyd edir (Əskər, 2008: 192). E.Əzizov yazır: “Qədim alət hal Azərbaycan dilində paradigmadan çıxmış, lakin onun ifadə etdiyi məzmun başqa vasitələrlə yerinə yetirilmişdir. Azərbaycan dilində qədim alət halın qalıqları hesab edilən sözlər isə tarixən zərf kimi formalaşmışlar. Yazılı abidələrin və müasir şivələrin faktları bunu təsdiq edir” (Əzizov, 2016: 156).

Alət-birgəlik hal qıpçaq türkcəsində *-n*, *-la*, *-layın* şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. KK-da *bilə* qoşmasının iştirakı ilə yarananlar nisbətən çoxdur. Məs.: *ansızın* “birdən” (KK 61a/16), *küzün* “payızda” (KK, 65b/39b), *yazın* “yayda” (KK, 65b/38b), *xoş köñül bilə* “dostca, səmimi olaraq” (KK 30a/17), *anıñ bilə* (KK 32b/17), *biziñ bilə* (KK 31b/17), *məniñ bilə* (KK 31b/5), *səniñ bilə* (KK 33a/9), *Tanrının atı bilə ant içmə* “Tanrının adı ilə and içmə” (KK 66b/2), *comart könüñ bilə* “comərd könüllü” (KK 31a/26), *kiçi agulu bilə* “təvazökar” (KK 31a/9), *togruluk bilə* “dürüst, doğru” (KK 32b/2), *us bilə* “ağılla” (KK 33a/1) və s.

Bərabərlik Halı

“Şəkilçi əlavə olunduğu isimlə feil və ya cümlənin başqa üzvləri arasında müqayisə məqsədi ilə müxtəlif keyfiyyətlərlə bərabərlik əlaqəsi yaratmağa xidmət edir” (Korkmaz 2003: 324). KK-da bu halda işlənmiş nümunələr də nisbətən azdır. Məs.: *artınça yüyür-mən* “ardınca gəzdim” (KK 26a/14), *anıñça* “onun qədər” (KK 30b/6), *kuyruñça* “quyruğunca” (KK 60b/35), *munça* “bu qədər” (KK 33a/7), *neçə* “nə qədər” (KK 32a/19), *yolunça* “sənin yolunda” (KK 80a/4), *Yotasınça su yinçi, tama kəlib, deşirlər* “Baldırı boyunca inci, damlayaraq gəlir, deyirlər” (KK 61a/45), *Kuyruğu boyunca yinçi* “Quyruğu boyunca inci” (KK 61a/45) və s.

Nəticə

“Kodeks kumanikus” XIII-XIV əsrlərdə yazıldığı güman edilən bir əsərdir. Lüğətin hal kateqoriyasının araşdırılması onun qrammatik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, ümumi mənzərəsinin müşahidəsinə səbəb olur. Tədqiqat türk dillərinin tarixi qrammatikasını və buradakı diaxronik dəyişiklikləri müəyyən etməyə də xidmət edir.

Türk dillərinin tarixinin, onun qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində bir mənbə olan “Kodeks kumanikus”da ismin hal kateqoriyasının sayı, şəkilçilərin variantları müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə zəngindir. İsmnin hallarının morfoloji və funksional cəhətlərində isə ümumi ortaq cəhətlərin sayı nisbətən daha çoxdur. KK-da da müasir türk dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hal daha intensiv şəkildə işlənib. Müasir Azərbaycan dilindəki hal kateqoriyalarından fərqli olaraq, burada yönəlmə, istiqamət, alət və birgəlik, eşitlik (bərabərlik) hallarının az da olsa işləndiyi müşahidə etdik. “Kodeks”in dil materiallarından görünür ki, burada hal şəkilçilərində, əsasən, dodaqlanan saitlərin ahəngi pozulur.

ƏDƏBİYYAT

- Argunşah, M., Güner, M. (2015), *Codex Cumanicus*. İstanbul, Kesit yayınları.
- Argunşah, M. (2019), *Codex Cumanicus'ta 'bile/birle' çekim edatının yeni işlevleri*. XI Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, s.1539-1546.
- Banguoğlu, T. (2007), *Türkcenin Grameri*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Cəfərov, N. (2000), *Türkologiya tarixinə ümumi bir baxış*. Bakı.
- Cəlilov, F. (1988), *Azərbaycan dilinin morfolonogiyası*. Bakı, Maarif.
- Əlizadə, A. (1986) *Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində ismin yönlük halının morfoloji xüsusiyyətləri haqqında*. EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. № 1, s.113-116.
- Əsədova, A. (2009), *Azərbaycan dilində qrammatik hallar*. Bakı, Elm və təhsil.
- Hacıyev, T. (1981), *Türk dillərində sözün morfoloji inkişaf “Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu” məcmuəsi*. Bakı.
- Əskər, R. (2008), *Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri*. Bakı, MBM.
- Əzizov, E. (2016). *Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası*. Bakı, Elm və Təhsil.
- Hüseyn, D. *Tarihi Kıpçak Türkçesinden Çağdaş Karay Türkçesine: İsim Hâl Ekleri Bakımından Bir Karşılaştırma*. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları dergisi, s. 25-36.
- Xəlilov, B. (2000), *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası*. I hissə. Bakı.
- Xudiyev, N. (2015), *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*. Bakı, Elm və təhsil.
- İslamov, M. (1986), *Türk dillərində əvəzlilik*. Bakı: Elm.
- Karamanlıoğlu, A.F. (1994), *Kıpçak türkçesi grameri*, Ankara.
- Kazımov, Q. (2010), *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*. Bakı, Nurlan.
- Korkmaz, Z. (2003), *Türkiye türkçesi grameri: şekil bigisi*. Türk Dili kurumu.

- Güner, G. (2013), Kıpçak türkçesi grameri. İstanbul, Kesit Yayınları.
- Qəhrəmanova, Y. (2023), Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının tarixi təkamülü. Ankara.
- Qıpçaq, M. (2000), Kəmiyyət kateqoriyasının dildə ifadəsi. Bakı, Elm.
- Quliyev, İ. (2023), “Codex cumanicus” və kuman dilinin leksikası. Bakı: Elm və Təhsil.
- Məmmədov, Y. (1979), Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı, API, I hissə.
- Mirzəzadə, H. (1990). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
- Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. (1986), II hissə. Morfologiya. Bakı.
- Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. (2002), III hissə. Sintaksis. Bakı, BSU nəşriyyatı.
- Öner, M. (1998), Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara. Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Rəcəbli, Ə. (2002), Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı, Bakı universiteti nəşriyyatı.
- Serebrennikov, B.A., Hacıyeva, N.Z. (2002), Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda nəşriyyatı.
- Seyidov, Y. (2006), Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (üçüncü nəşr). Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı.
- Səmədova, K. (2023), Azərbaycan dilinin Şimal ləhcəsinin morfoloji quruluşu və qıpçaq elementləri. Ankara, Uzun Dijital.
- Şükürlü, Ə. (1993). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif.
- Tanrıverdi, Ə. (2017), Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil.
- Tanrıverdi, Ə. (2000), XV əsr qıpçaq (poloves) dilinin qrammatikası. (“Документы на роловецком языке XVI в.” kitabı əsasında). Bakı, Nurlan
- Дмитриев, Н.К. (1962), Строй тюркский языков. Москва.